

F. ХАСАНОВ

ЛЕКСИКАЛЫҚ ЖҮЙЕДЕГІ ПАРАДИГМАТИКАЛЫҚ ҚАТЫНАСТАР

Тілдік жүйедегі бұл қатынастардың бастапқы негізінде кезінде Аристотель ашқан ассоциациялар занұлығы жатыр. Аристотель сөздер, нысандар, заттардың сыртқы және ішкі ұқсастықтарына, қарама-қарсы келуіне, себеп-салдарлы болуына орай ассоциациялар жіктелімін жасайды. Бұл жіктелім В. Гумбольдттың тілдік таңбаниң ішкі ассоциациялар туралы тұжырымдастында, яғни тілді колданушылардың психикасына қатысты мағынаның өзгеруі туралы ойларында өз жалғасын тапты. «В. Гумбольдт тілдің «организмі» туралы жазса, жас грамматиктер индивидуумның «жанында» сакталатын тілдің «организмін» сипаттағысы келді. Тілдің жүйелік ұжым екені тек Ф. де Соссюрдің кітабында берілген болатын» [1, 194]. Басқа да зерттеушілер, мәселен, В. А. Звегинцев, Д. Н. Шмелев, А. А. Уфимцева, Н. З. Котелова, М. А. Кронгауз, И. М. Кобозева т.т. лексикалық жүйенің қатынастарын анықтап, талдап, жүйелеген Ф. де Соссюр деп көрсетеді. Негізінен, ұқсастық занұлығы Ф. де Соссюрге дейін де көптеген тілшілер трапынан зерттелгені белгілі, әсіресе, олардың қатарына Готлоб Фреге, И. А. Бодуэн де Куртенэ сияқты ғалымдарды жатқызуға болады.

Тілдегі сөзбелік оппозицияларды М. Г. Шкурапацкаяның көрсетуінше, ғылыми негізде Н. В. Крушевский оларды: шектесу бойынша ассоциациалану және ұқсастық бойынша ассоциациялану деп бөледі. Сөздердің шектесе және ұқсастығы бойынша үйлесуі негізінде лексиканың парадигматикалық, синтагматикалық ұйымдасуы айқындалады. «Тілдің лексикалық деңгейінің парадигматикалық ұйымдасуы сөздердің таңдау мүмкіндігін көрсетсе, синтагматикалық – бір мәтінде екі сөздің катар келуі және сөз не фразаның бірінен кейін бірі орынды түрде келу мүмкіндігін береді. Ф. де Соссюрдің ассоциативті қатынасы ұқсастық ассоциациясына, ал синтагматикалық қатынастар Н. В. Крушевскийдің шектесу ассоциациясына сәйкес келеді» [2, 340]. Жалпы ассоциациялар тілден тыс коршаған ортаның маңызды мәндерінің арасындағы байланыстардың бейнесі болғандықтан парадигматикалық байланыс осыдан барып тарайды. Сонда парадигматикалық қатынас коршаған ортадағы басты белгілері бар мағыналардың аудыса қолданыла

алуын жалпы байланыстыратын категория. Семемалардың аудыса қолданылуын ішкі мәндік парадигма немесе семантикалық парадигма деп атауға болады.

Енді парадигматикалық қатынастардың табиғаты мен оның зерттелуін сөз етілік. Жалпы «парадигма» терминің көне грек тіліндегі «мысал, ұлғі» мағынасын беретін зат есімнен шықкан. Бұгінде парадигма екі түрлі мәнде қолданылады: 1) «парадигма» деп біртекес сөздер не басқа элементтердің тек бір белгісі бойынша бөлінетін тобын айтамыз, мәселен, дыбыстардың тобын алсақ, дыбыстар парадигмасын құрайды; 2) түрлену жүйесіндегі сөздер не лексемалардың аудысып келу мүмкіндігі, бір сөзбен айтқанда, түрлену жүйесіндегі сөздердің арасындағы қатынасы, түрлену (Соссюр термині). О. С. Ахманова парадигмаға мынадай анықтама береді: «Парадигма деп тілдік бірліктің тілдік жүйе элементі ретінде бір-біріне сыйайлас не қарсы келетін қасиеттерімен адам санасында жинақталған, яғни тіл элементтерінің сол тілді пайдалануши адамның санасында жинақталуын айтамыз» [3, 310]. Бұгінде парадигматикалық деп аталағы кеткен ассоциативті қатынастың тілдің лексикалық жүйеде көрінуін Ф. де Соссюр ассоциативті катар деп атайды да оның басты екі белгісі элементтердің белгісіздігі мен қолдану мүмкіндігінің шексіздігі деп көрсетеді.

Шын мәнінде, семантикалық жүйенің ішінде ең басты парадигматикалық қатынастарға сема-сиологиялар синонимия құбылысын жатқызады. Міне, осы синонимия құбылысы өте өміршен және тіл сияқты тоқтаусыз дамып, жүріп жата-тыны белгілі. Мұнда тілдердің бірге қолданылуының әсерінен кірме сөздер еніп, синонимиялық катарды толықтырып отырады, сол себепті, сөздердің белгісіздігі мен шексіздігі үнемі сакталып отырады. Басқалай айтқанда, парадигматикалық және синтагматикалық қатынастар тілдің семантикалық қанқасын құрайтын құрылымдар. Бұл екеуі қалыпты тіл мен қолданыстағы тілді екі бағытка бұрып, түзеп, дұрыс не бұрыс-тығын айқындалп отыратын өлшемдер десек артық болмас. Осы мәселелерді терен түрде зерделей келе, бұл қатынастардың түп тамырында тілдік таңбалардың құбылу занұлығы жатқанын

аңғардық. Құбылу занылығы тілді тіл және сөйлеу деп екіге, тіпті, үшке бөлуге байланысты жүретіндіктен осы категорияларға тоқталып өтеді. Тілдік таңбалар калыпты, яғни қолданыссыз тілде бір дәрежеде болса, қолданыста мұлде басқа дәрежеге оте бастанады.

Мысалы: таза тілде «адам» немесе «арман» калыпты тілде тілдік таңбалар, яғни лексемалар (сыртқы қабығы), ал семемалар болса, «адам бейнесі», «арман бейнесі» (ішінде толып жатқан семалар ұжымы болу себепті), яғни екі жакты бірліктер. Енді қолданыстағы сөйлеуде тек семемалар өзгере бастайды, яғни мағыналық бөлшектер қозғалысқа түсे бастайды да, осының негізінде манағы «бейнелер» құбылып танымастай дәрежеге түсіу өбден мүмкін. Бұған тікелей ықпал ететін басқа семемалардың өзіндік күрделі құрылымы, сондықтан тұрған тіл мен қолданыстағы, яғни сөйлеу тілі – табиғаты екі бөлек катынастардан тұрады. Ф. де Соссюр жалпы бұл екі аспекттің бірден екіге бөліп таставиды: адамның тілдік әрекеті тіл (*langue*) және сөйлеуден (*parole*) тұрады деп көрсетеді, осыдан келіп, тілдік әрекет және сөйлеу әрекеті ұғымдары енген.

Осының негізінде лингвистикадағы психологиямнің негізін салушы Г. Штейнталдың тілдегі бұдан өзге кездесетін сөйлеу, сөйлеу әрекеті, тілдік материал, тіл деген үғымдарды енгізгенін айта кету керек. Бұл мәселе тілшілер арасында күні бұғінге дейін шешілмей, талас тудырып келеді. Ф. де Соссюрдің тілде ассоциативті қатынас орын алса, сөйлеуде синтагматикалық қатынастар басты қызмет атқарады деген тұжырымын күні бұғінге дейін көптеген тілшілер қолдан отыр. З. Д. Попова, И. А. Стернин бұл туралы В. Г. Адмонидың пікірін келтіреді: «Тілде жок нәрсе, сөйлеуде де жок, сөйлеуде жок нәрсе, тілде де жок. Бар айырмашылық элементтердің үйимдастында жатыр. Сөйлеуде олар жүйелі, бір сызықта, бірінен кейін бірі сөйлеуді құрап орналасады. Тілде олар накты сөйлеуге қажетті кез келген форманы алуға болатындей парадигмалар құрап орналасады» [1, 187].

Индивид өз санасындағы тілдік бірліктерді пайдаланғанда семантикалық зандылықтарға сүйенеді. Ф. де Соссюр бұл туралы былай дейді: «наша память держит про запас все типы более или менее сложных синтагм, какого бы сорта и протяжения они ни были, и в момент, когда нужно их использовать, мы, чтобы сделать выбор прибегаем к ассоциативным группам» [4, 126].

Тілдің жүйелерінің тілдік кор құрауына байланысты Ю. С. Степановтың пікірін толық берелік: «В языке существуют два самых общих типа группировок слов. Один тип – логический, он отражает логику познания мира человеком. Другой тип – ассоциативный, он основан на психологических ассоциациях как предметов и понятий, так и ассоциациях их знаков – самих слов, на своеобразном «притяжении» слов друг к другу. В основе второго типа группировок лежит, таким образом, обратное воздействие языка на сознание. Такие часто встречающиеся группировки слов, как хлопья снега, хлеб кроится влекут за собой группировки хлопья – снег, крошка – хлеб. ...вся лексика образует систему в силу того, что каждое слово и соответственно каждое понятие занимают в этой системе определенное место, очерченное отношениями к другим словам и понятиям. Благодаря этому язык может выполнять одно из своих важнейших назначений – быть средством хранения информации, накопленной общественным опытом человечества. Разыскивая в памяти нужное слово или понятие, человек движется вдоль структурных линий, пронизывающих систему лексики, – ассоциативных или логических» [5, 51-52].

Сонда тіл – сөздер жиынтығы жинақталған үлкен «қойма» болса, сөйлеу – «қоймада» сактаулы тұрған сөз бірліктерінің көдеге асуы болады. Осы жерде М. Оразовтың ойы бұл мәселеңі нақтылайды: «Адам ойында өзара белгілі бір байланысты сөздер топ-топ болып сакталынады. Сөйлеу кезінде адамдар осы мағына жағынан байланысты сөздердің ішінен біреуін таңдап алып (айтушының мақсатына байланысты) қолданады. Осы әр адамның ойында сакталған, өзара ұштасып жатқан мағыналары бойынша топ-топ болып жатқан сөздердің өзара байланысын ассоциациялық байланыс (біздіңше парадигмалық байланыс) деп атайды. Ал осы байланыс негізінде анықталатын мағыналық элементті біз парадигмалық мағына (не мағыналық элемент) деп атайдымыз [6,135].

Ф. де Соссюр жалпы тілдегі денгейлерді тіл және сөйлеу деп қатаң түрде екіге бөліп тастағаны мәлім, дегенмен бұл мәселені сонынан басқа тілшілер зерттеп, тіл денгейлерін көбейтеді. Көптеген тілшілердің тіл денгейлерін екі түрмен шектеудің дұрыс еместігіне көздері жетті, яғни олар Эугенио Коцериудің ойынша, мынадай тұжырымға келді, «ослабить категоричность

соссюровских дихотомий, заполнить пропасть, вырытую Соссюром между языком и речью» [7, 145]. Однозначно тіл мен сөйлеу жүйелерінің арасына норма ұғымын енгізеді. Ал А. И. Смирницкийдің ойынша, тілді бір бөлік ретінде сөйлеу жүйесінен ойып алуға болады, ейткені тіл бірнеше түрде өмір сүре береді деп қорытады. Испан тілшісі Эугенио Коцериу бұларды ұш аспектіге бөледі: тіл, мәтін мен сөйлеу. Осы негізде тіл білімінің салаларын, мәселен, мәтін лингвистикасы, генеративті тіл білімі т.т. енгізу қажет деп санайды. Ф. де Соссюрден тіл мен сөйлеудің мәнін ашып, нақтылаған Л. Ельмслев бұл мәселені қарастыра келе, мынадай төрт аспекттің енгізеді: узус, сөйлеу актісі, норма және схема. Узус (лат. дәстүр) – тілдік бірліктердің қолданудың қабылданған түрі. Сөйлеу актісі мен узустан норма шығады, ал схема – катынастардың құрылымынан тұрады. Осы жерде айта кететін мәселе, осы аспекттілердің бәрі дерлік тілдің семантикалық жүйесіндегі синтагматикалық катынастарға қатысты болады.

Бұған мысал ретінде З. Д. Попова, И. А. Стернин келтірген мысалды алайық: «Зейін қойыңдар! «Воронеж – Мәскеу» пойызы 5 минуттан соң жүреді, – деген хабар тілдік нормаға сәйкес келгенімен, біздің вокзалдарда қабылданған узуске сәйкес келмейді. Узус бойынша былай болу керек: Зейін қойыңдар! ««Воронеж – Мәскеу» пойызының жүруіне 5 минут қалды [1, 190]. Бұнда сөз бірліктерінің құбылуы мәндік катынастың орнығына өз ықпалын тигізетіндігі анық байқалады, себебі синтагматикалық катынаска түскен сөздердің мағыналары, алдымен, өзінің мағыналық құрылымдағы семалар бойынша, сосын норма бойынша бір жүйедегі катынас құрайды. Бұл катынастарда схеманың да өзіндік ықпалы болады, ейткені сөздер белгілі бір схемалар бойынша тізбектеле қатынасады.

Л. Ельмслев және оның ізбасарлары схеманы шахматтағы фигуralардың жүру ережелеріне шенdestіреді, яғни әр фигураның өз орны мен жүру төртібі болатыны сияқты сөздердің де өз қолданылатын орны болады. Ф. де Соссюр синтагматикалық катынасты құрайтын кемінде екі сөзді, бір ғимараттың колонналарымен салыстырады, ал ассоциативті катынасты ол дорикалық колонна болса, басқа ионикалық, коринфтік т.б. колонналар туралы туатын ойларға теңейді. Осы сияқты теңеуді В. М. Солнцев төртіреді, яғни катынастар әр жанына үлкен бір суреттін, мыс: пейзаж, жануарлар, ғимарат т.б. бір бөлігі салын-

ған балалар кубиктерін еске түсіреді. Егер, қалай болса солай, еркін түрде кубиктерді құрастырсаң ештеңе түсінбейсін, ал егер, жүйе, ереже бойынша құрастырсаң, суреттер, бейнелер шығатынын жазады. «Тіл – сөйлеу» катынасын белгілі бір формадағы, бірақ шашылып жатқан кубиктер түрінде беруге болады» [8, 64].

Парадигмалық қатардың жасалу негізінде әрқиыл позициялар жатыр, осыған орай, осы позициялар арқылы әрқиыл парадигмалар құрауға болады. Тіл білімінде парадигма және синтагма терминдері алғаш фонология саласында қолданылып, сонынан басқа салаларға да ене бастаған. Мысал үшін, тіліміздегі төрт түрлі мынадай сингармотембр катарын алайық: **ет – үт – ат – от**. Осындағы **е – ү – а – ө** дауысты дыбыстар катары дауыстылар парадигмасын құрайды. Сонда сингармемаларда парадигмалық катынас болғанымен семантикалық, яғни синтагматикалық катынас болмайды. Оған басты себеп, сингармема – материалдық дыбыс қабығы ғана, ал синтагматикаға ішкі мазмұн қажет болады. Фонетикада бүгінде кеңінен қолданылып жүрген синтагматикалық катынасты фонетикалық синтагмалық катынас деп есептеген жөн., тұракталу ерекшелігін сөз етіп отырғанын ескеру керек дегіміз келеді. Жалпы парадигмалық катынаста В.М. Солнцев кіші парадигмалардан тұратын үлкен парадигмалар бар екенін көрсетеді [8, 75]. Бұл позициялар өзара ауысуға келгендіктен грамматикадағы кіші парадигманы, ал құшті түрлену жүйесімен келсе үлкен парадигматикалық катынасты құрайды. Тілдің бір жүйе, яғни көлбене бағыттағы бір линиялы болғаны себепті, синтагматикалық катынастар бетінде жатып, бірден антарылып тұрса, кіші және үлкен парадигмалар адам санасында қосымша ретінде бірге ойдан тыс қалыпта тұрады. Индивид сөйлеу актісінде өз мақсатына орай қосымша тіл бірліктерін ауыстырып қолдана береді.

Міне, осы қолдану қалай болса солай жүзеге аспайды, керісінше, Л. Ельмслев көрсеткендей, шахматтағы ереже сықылды, өз зандарымен жүзеге асып отырады. Тілдік бірліктердің семантикалық катынастар бойынша сөйлеу кезінде өзгеруі күрделі күйде жүретін процесс. Осыған орай, сөз элементтері адам санасында тілдік үлгілер күйінде және толып жатқан ірілі-ұсақты парадигмалық қатарлар түрінде тұрады. Парадигмалық қатардың басты ерекшелігі бұның құрамындағы сөздер түгел емес, тек жеке дара күйінде жұмсалады,

яғни ауысып отыруға тұра келеді. Бұл қатардағы сөздер санада тұрған қалпында басында қатар келіп, содан соң біреуі ғана сөйлеу өрекетіне енүі мүмкін деп ойлаймыз.

Бұл мәселенің мәнін арнағы тәжірибелер арқылы парадигматикалық қатынасты терең қарастырғанда байқауға болады. Біздіңше, санадағы жинақталған парадигмалар өз позициялық өзгерістеріне қарай кең және тар болып келуі мүмкін. Егер полисемиялық сөздер қатарын алсақ, бұнда ауысудан гөрі дайын тұрған бірліктер басымдау, оның үстіне, жалпы полисемия құбылышында парадигматикалық және синтагматикалық қатынастар қатар орын алады. Оның басты себебі, полисемия құбылышы арқылы, сонымен қатар, сыртқы және ішкі тілге өсер етуші факторлар арқылы тілдегі семемалардың дамуы үнемі жүріп отырады. Ал синонимия, антонимия, гипонимия, меронимия құбылыштарында басты реттеуші рөл атқаратын күш үлкен парадигмати-

калық қатынастар болады да, полисемияда синтагматикалық қатынас өз ықпалын күшті дәрежеде үстайды.

ӘДЕБИЕТ

1. Попова З.Д., Стернин И.А. Общее языкоzание. М., 2007.
2. Шкурапацкая М.Г. Деривационная системность лексики. Кемерово, 2004.
3. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. М., 1966.
4. Соссюр Ф. де. Курс общей лингвистики. М., 2006.
5. Степанов Ю.С. Основы общего языкоzания. М., 1975.
6. Оразов М. Қазақ тілінің семантикасы. Алматы, 1991.
7. Косериу Э. Лексические солидарности // Вопросы учебной лексикографии. М., 1969.
8. Солнцев В.М. Язык как системно-структурное образование. М., 1971.

Резюме

Рассматриваются парадигматические отношения в лексической системе.